

УДК 364-7-053.2

DOI <https://doi.org/10.32782/3041-1351/2025-1-3>

Вакулєнко Світлана Миколаївна

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
s.vaculenko@karazin.ua

ORCID ID: 0000-0003-3293-1670

ЗАСТОСУВАННЯ ТРАВМОІНФОРМОВАНОГО ПІДХОДУ В СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ З ДІТЬМИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Вступ. Російсько-українська війна спричинила нові масштабні виклики, що постали перед українським суспільством. Непередбачувані й стрімкі події докорінно змінюють життя не лише суспільства загалом, а й окремих його громадян, які у власному повсякденному житті регулярно стикаються з такими явищами, як втрата життя, здоров'я, постійний стрес, тяжкі емоційні переживання, наслідком чого є значний рівень індивідуальної та колективної психологічної травматизації, який неможливо ігнорувати. Тож надання якісної і доступної психологічної допомоги всім, хто її потребує, постає як важливий пріоритет суспільства, що може бути реалізований, зокрема, фахівцями із соціальної роботи, які могли би запропонувати таку підтримку своїм клієнтам, що пережили травмівні події, як дорослим, так і дітям, спираючись на травмоінформований підхід.

Мета та завдання статті – обґрунтувати можливість застосування травмоінформованого підходу в практичній діяльності фахівців із соціальної роботи, які надають допомогу дітям.

Результати. У публікації наведено результати дослідження, проведеного в межах міжнародного проєкту «Травмоінформовані підходи в покращенні догляду та медіація», під час якого інформантами були фахівці із соціальної роботи та психологи, що представляють соціальні служби м. Харкова й п'яти територіальних громад Харківської області. Дослідження продемонструвало, що більшість фахівців-практиків не стикалася у власній професійній діяльності з таким терміном, як «травмоінформований підхід», і нічого не змогли про нього сказати. При цьому вони мають певний досвід, як працювати з психологічними травмами, але він був пов'язаний із застосуванням інших підходів, технік, прийомів. Автор доходить висновку про важливість поширення серед фахівців, які працюють із дітьми в соціальних службах, по-перше, хоча б загальних уявлень про травмоінформований підхід, а по-друге, навичок його застосування в практичних ситуаціях.

Ключові слова: травмівні події, психологічна травма, соціальна робота, психологічна допомога, травмоінформований підхід.

Vakulenko Svitlana Mykolaivna

PhD in Sociology, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Sociology of Management and Social Work,
V. N. Karazin Kharkiv National University

APPLICATION OF A TRAUMA-INFORMED APPROACH IN SOCIAL WORK WITH CHILDREN DURING WAR

Introduction. The Russian-Ukrainian war has brought new, large-scale challenges for Ukrainian society. Unpredictable and rapid events are radically changing the lives of not only society as a whole, but also its separate citizens, who regularly face phenomena such as the usual life and health loss, constant stress, and severe emotional experiences in their daily lives. All this results in a significant level of individual and collective psychological traumatization that cannot be ignored. Therefore, providing quality and accessible psychological assistance to all those who need it is an important priority for society, which can be realized, in particular, by social work professionals. They could offer to clients who have experienced traumatic events, both adults and children, such support based on a trauma-informed approach.

Purpose and objectives of the paper are to substantiate the possibility of applying a trauma-informed approach in the practice of social work professionals who provide assistance to children.

Results. The publication presents the results of a study conducted as part of the international project “Trauma-informed approaches to improved care and mediation”, during which the informants were social work specialists and psychologists representing social services in Kharkiv and five territorial communities of the Kharkiv region. The study showed that most practitioners had not encountered the term “trauma-informed approach” in their professional activities and could not say anything about it. At the same time, they have some experience in working with psychological trauma, but it was associated with the use of other approaches, techniques, and methods. The author concludes that it is important to disseminate at least general ideas about the trauma-informed approach among professionals working with children in social services, and secondly, the skills of its application in practical situations.

Key words: traumatic events, psychological trauma, social work, psychological assistance, trauma-informed approach

Вступ. Унаслідок російсько-української війни, що триває вже дванадцятий рік, перед українським суспільством постали нові масштабні виклики. Серед таких викликів варто відзначити гуманітарну кризу, спричинену масовою вимушеною міграцією населення, а також те, що тривала повномасштабна фаза війни вже безповоротно позначилася на стані

публічного простору всіх населених пунктів країни, особливо східних і південних її регіонів. Вони зазнали й продовжують зазнавати значних руйнувань і пошкоджень, особливо житла, цивільної інфраструктури, зокрема медичних установ, освітніх закладів, інших об'єктів соціальної сфери, мережі закладів культури. Як зазначають фахівці Національ-

ного інституту стратегічних досліджень, здійснюючи постійні, системні атаки на українські міста, ворог застосовує стратегію урбіциду, тобто знищення міст чи насильства щодо них. Урбіцид можна визначити як навмисне винищення життєво важливої цивільної інфраструктури. Тож об'єктом насильства під час урбіциду є не стільки територія міста та його забудова, скільки сам урбаністичний спосіб життя громади загалом, оскільки залежність від інфраструктури – це необхідний атрибут міського способу життя [1, с. 37].

Непередбачувані й стрімкі події докорінно змінюють життя не лише суспільства загалом, а й окремих його громадян, які у власному повсякденному житті регулярно стикаються з такими явищами, як втрата життя, здоров'я, перманентний стрес, тяжкі емоційні переживання, наслідком чого є значний рівень індивідуальної та колективної психологічної травматизації, який неможливо ігнорувати. Кожен, кого зачепила війна, має свої переживання та реакції у відповідь на загрозову ситуацію. Лише за попередніми прогнозами через вплив війни, психологічної підтримки різного ступеня інтенсивності потребуватимуть близько 15 млн людей, серед яких: 1,8 млн військових і ветеранів, 7 млн людей старшого віку, близько 4 млн дітей і підлітків. За оцінками ВООЗ, у районах, постраждалих від війни, уже зараз кожна п'ята людина живе з певною формою розладу психіки. В електронній системі охорони здоров'я протягом останніх років зафіксовано значне збільшення пацієнтів з установленим діагнозом «посттравматичний стресовий розлад». За даними ЕСОЗ, у 2023 р. кількість пацієнтів із ПТСР зросла майже вчетверо порівняно з 2021 р., а за перші два місяці 2024 р. діагноз встановлено фактично такій самій кількості пацієнтів, як за весь 2021 р. [2, с. 2].

ПТСР – це розлад психічного здоров'я, який може розвинути після переживання або спостереження стресової, страшної або небезпечної для життя ситуації. До таких ситуацій належать бойові дії, теракти, стихійні лиха, нещасні випадки, ДТП, фізичне або сексуальне насильство, полон і катування, погрози, психологічне знущання або будь-яка подія, яку людина вважає травматичною [3].

Колективна травма – це психічна травма, яку отримала група людей будь-якого розміру, аж до цілого суспільства, унаслідок соціальної, техногенної чи екологічної катастрофи або злочинних дій політичних чи інших соціальних суб'єктів [4, с. 30].

Тож надання якісної і доступної психологічної допомоги всім, хто її потребує, постає як важливий пріоритет суспільства, що може бути реалізований, зокрема, фахівцями із соціальної роботи, які могли би запропонувати таку підтримку своїм клієнтам. Надання психологічної допомоги людям, які пережили травматичні події, як дорослим, так і дітям, соціальні працівники можуть здійснювати, спираючись на травмоорієнтований підхід.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останні роки було опубліковано низку наукових праць, у яких були представлені дослідження різ-

них аспектів психотравми й розглядалися питання надання психологічної допомоги дітям, які пережили психотравму, та їхнім сім'ям. Зокрема, Л.Паливода розглядала основні наукові підходи до визначення понять «психічна травма», «психологічна травма», «травма втрати», феномен психотравми, її зміст, структуру, вплив на фізичний і психічний стани здоров'я особистості [5]. Порівняльний аналіз психотравми як стану й психотравми як ситуації, типології травмувальних ситуацій були представлені в роботах Л.Царенко [6]. О.Гірченко приділила увагу соціальним чинникам, що впливають на психічну травматизацію населення, аналізувала особливості переживання психотравми різними категоріями населення, роль психотравм у виникненні ПТСР [7]. Методи протистояння психотравмам в умовах війни узагальнені Н.Пилипенко [8]. Вплив психотравми на стосунки особистості з її найближчим соціальним оточенням, зокрема членами сім'ї, висвітлювався в роботах Н.Заболотної, С.Ісаєвич, В.Омелянської, 2023 [9], а вплив на процес соціалізації та формування психологічного самопочуття дітей – у публікаціях М.Оксютювич і В.Сабадухи [10]. Питання надання підтримки й допомоги дітям, які зазнали впливу психотравмувальних чинників, у подоланні травмувального досвіду, розглядалися М.Оксютювич, В.Сабадухою [10], М.Краснокутським і Я.Овсянніковою [11]. Наслідки впливу війни на травматизацію психіки дітей і підлітків проаналізовані О.Яциною [12]. Можливості застосування групових форм роботи з психотравмою в осіб, що постраждали внаслідок бойових дій, представлені в публікації Ю.Гопкало, 2020 [13]. Автори монографії «Діти і війна» схарактеризували психологічні реакції дітей під час війни, зокрема ПТСР, реакції горювання й травматичної втрати; визначили ключові напрями організації психологічної підтримки дітей під час війни [14]. У зазначених публікаціях детально представлено результати досліджень різних аспектів психотравми й надання психологічної допомоги дітям, які отримали психотравму. Водночас поза увагою дослідників залишилися питання використання в соціальній роботі з особами, які пережили травматичні події, насамперед дітьми, травмоінформованого підходу. Однією з перших спроб проаналізувати ключові аспекти реалізації травмоінформованих втручань у соціальній роботі в умовах війни є публікація Т.Семигіної та О.Столярик [15]. Тож вважаємо за необхідне зосередитися на дослідженні можливостей реалізації в практиці вітчизняної соціальної роботи травмоінформованого підходу для надання допомоги дітям.

Мета та завдання статті – обґрунтувати можливість застосування травмоінформованого підходу в практичній діяльності фахівців із соціальної роботи, які надають допомогу дітям.

Виклад основного матеріалу дослідження. Науковцями Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна за участі автора в серпні 2024 року в межах міжнародного проєкту «Травмоінформовані підходи в покращенні догляду та медіа-

ція» проведено три фокусовані групові інтерв'ю з фахівцями із соціальної роботи Центрів соціальних служб, психологами Центрів соціальних служб, спеціалістами Служби у справах дітей м. Харкова та п'яти територіальних громад Харківської області (Балаклійської, Валківської, Кегичівської, Пісочинської та Чугуївської).

Серед іншого, дослідники ставили собі такі завдання: виявити думку інформантів щодо потреб у допомозі дітей і сімей, з якими вони працюють; з'ясувати, чи обізнані вони з травмоінформованим підходом, чи використовують його у своїй практичній діяльності; чи мають потребу використовувати зазначений підхід у власній практичній діяльності; чи мають потребу в проходженні відповідних теоретичних курсів / тренінгів / курсів підвищення кваліфікації.

Одне із завдань дослідження – з'ясувати, як самі фахівці соціальних служб, які працюють із дітьми, оцінюють власний рівень знань і навичок, що необхідно не просто для роботи з дітьми, а саме для надання допомоги дітям, які пережили травматичні події. І якщо інформанти вважають, що їх не вистачає, які саме це мають бути знання й навички.

Інформанти зазначали, що фахівці, які працюють із дітьми, постійно стикаються з новими різновидами травм. Відповідно, нагальною видається потреба здобувати нові знання, постійно підвищуючи рівень власної обізнаності. Узагальнюючи висловлені думки, можна зупинитися на двох, які, на наш погляд, є найбільш вичерпними.

Валерія, психолог ЦСС: *«Знань їх ніколи не буває забагато. Її оскільки з'являються й нові техніки для роботи, для цілення, так і з часом з'являються й нові травми. Наприклад, коли це була робота з дітьми до війни і зараз, у період війни, травми зовсім різні й по-різному з ними треба працювати... Тому, якщо є, то я завжди готова ці знання здобувати, і я вважаю, що свою скарбничку завжди треба чимось поповнювати».*

Анастасія, фахівець із соціальної роботи ЦСС: *«Немає перешкід, щоб учити щось нове, здобувати знання, якісь навички. І тому постійно потрібно нам, як фахівцям соціальної роботи, оскільки ми є інструментом нашої роботи. Тому наш інструмент потрібно з кожним роком удосконалювати, покращувати, шукати щось для себе нове. І це завжди класно, коли ти щось вивчаєш нове й допомагаєш. Для мене, можливо, було б цікаво вивчити першу психологічну допомогу, яку ти можеш надати в кризових ситуаціях. Це перша медична допомога. Це ніколи не буде зайвим. Знову ж таки скажу, що ми живемо в дуже таких важких умовах і не знаємо, що нас чекає через годину. Тому для мене це було б зараз актуально».*

Що стосується того, яких саме знань і навичок бракує, учасники акцентували на такому феномені, як самоушкоджувальна поведінка, яка, на їхню думку, стала особливо поширеною останнім часом. Також ішлося про необхідність удосконалювати навички з вирішення сімейних конфліктів, надання

психологічної допомоги в кризових ситуаціях, першої медичної допомоги.

Ірина, психолог ЦСС: *«І я би хотіла, навіть дуже хотіла, я вже не один раз про це говорила, навчання по самоушкоджувальній поведінці. Можливо, це наша громада так виділяється, дуже багато запитів, то діти себе ріжуть усіма гострими предметами, не тому, що це суїцидальні якісь наміри, а просто як звичка, як гризти нігті. Ріжуть собі руки, ріжуть собі ноги, тушать сірники об свої руки. Я не знаю чому, але якщо узагальнити, то за чотири місяці таких було підлітків до десяти чоловік...».*

Анастасія, фахівець із соціальної роботи ЦСС: *«Для мене, можливо, було б цікаво вивчити першу психологічну допомогу, яку ти можеш надати в кризових якихось ситуаціях. Це перша медична допомога. Це ніколи не буде зайвим. Знову ж таки скажу, що ми живемо в дуже таких важких умовах і не знаємо, що нас чекає через годину. Тому для мене це було б зараз актуально».*

Дослідники намагалися з'ясувати, чи обізнані фахівці соціальних служб, як діяти в тих ситуаціях, коли вони не можуть самостійно надати допомогу дитині, зокрема через нестачу наявних знань і навичок. Загалом така практика є досить поширеною. Наприклад, психологи, які працюють у соціальних службах, спрямовують таких дітей або до психіатрів, або до інклюзивно-ресурсних Центрів (у їхній роботі задіяні фахівці різного профілю – психологи, дефектологи, логопеди тощо).

Ірина, психолог ЦСС: *«Саме я і стикалася, коли йшлося про самоушкоджувальну поведінку, то тут уже йшлося про психіатра, тут було перенаправлення, повідомляли в Денний центр соціального догляду, у службу в справах дітей також повідомляли, це те що було в моєму досвіді. Надавали контакти конкретних психіатрів, куди давали рекомендації батькам звернутися, і там уже батьки дали діяти».*

Ліана, психолог ЦСС: *«І також було перенаправлення ІРЦ. Це сім'я була ВПО, вони просто навіть не знали, що в нас воно є, і вони прийшли до нас на відкриття в перший день, і ми їм порадили і виписали перенаправлення до ІРЦ. Оце в нас такі були рекомендації і перенаправлення».*

Соціальні ж працівники зазвичай переспрямовують своїх клієнтів до психологів, причому цими психологами є їхні ж колеги, які працюють з ними в соціальній службі. Також бувають випадки, коли залучають інші установи (Служби в справах дітей, Центри надання адміністративних послуг).

Аналізуючи матеріали всіх трьох фокус-групових дискусій, можна дійти висновку, що більшість інформантів не стикалася у власній професійній діяльності з таким терміном, як «травмоінформований підхід», і, відповідно, вони нічого не змогли про нього сказати. Лише одна особа зазначила, що в неї був досвід навчання, пов'язаного з травмоінформованим підходом.

Ірина, психолог ЦСС: *«У мене було таке навчання, був такий досвід. Проводила організація*

Go Global. Це був каскадний проєкт із саме травмоінформованого підходу. Це було у вигляді вичитування лекцій. Як говорити з дітьми про втрату, як допомогти дитині пережити горе. Ми це доносили до педагогів. Я на той час працювала в Центрі професійного розвитку педагогічних працівників. Ми були такими свого роду тренерами. Дуже багато корисних знань я здобула на цьому навчанні. Навчила цього інших, нам давали сертифікат тренера. Таке навчання було мегакорисним. Дякую, що дали тоді можливість взяти в цьому участь. Нині також воно потрібне в моєй роботі.

З усього навчання, яке я проходила з травмоінформованого підходу, за основу бралось те, що стабілізувати дитину можна через стабільного дорослого... Коли ми підтримуємо дорослих, коли пояснюємо дорослим, що ви можете бути корисними дитині тільки тоді, коли ви самі себе стабілізуєте; повідомляти про смерть, про втрату дорослий може тільки в стабільному стані. Для того щоб працювати з дитиною, необхідно все ж звернути увагу на дорослого, який перебуває поруч біля дитини, у полі довіри. Це те, що найбільше запам'яталось з навчання і те, що є неоціненним досвідом».

Цей факт, безумовно, підводить нас до висновку про важливість поширення серед фахівців, які працюють з дітьми в соціальних службах, по-перше, хоча б загальних теоретичних знань про травмоінформований підхід, а по-друге, навичок його застосування в практичних ситуаціях.

В інших інформантів також був певний досвід, як працювати з психологічними травмами, але він був пов'язаний із застосуванням інших підходів, технік, прийомів.

Жанна, психолог ЦСС: *«У мене були загальні семінари на ментальне здоров'я, на підтримку психологічного стану. Це навчання не сертифіковане. Присилають, вебінари або семінари, підтримка життєстійкості. Таке за останній час сертифіковане було – це Київ Самодопомога +. Я не дуже вражена цією технікою.*

...У мене більше самоосвіти. Я щось підчитаю, щось подивилася, щось підчитала. Я широко використовую у своїй роботі й наразі, коли з нами зустрічаються фахівці, вони майже про це й говорять. Це кольорова терапія, це музикотерапія, це рухова терапія. Тобто де людина може свій стан випустити. Використовують різноманітні арт-терапевтичні техніки, щоб людина свій стан випустила. Ось основна така діяльність. Та ж сама лялька Кібукі, яку нам презентували як ізра-

ільський метод, і таке інше. Вони в нас були, але вони трошечки... ці ляльки використовувалися. У нас була лялькотерапія. Ось я, розкажи про себе ляльці й таке інше... пісочна терапія».

Глона, психолог ЦСС: *«У мене також такого навчання не було, але на попередні запитання хочу сказати, що найбільше таке інформативне навчання було це "Діти і війна", навчання технік зцілення. Це було дуже цікаво. Два посібники дали, картки. В нас вони є в центрі. Я не знала, до чого їх застосовувати. А вже після цього навчання зрозуміла. Це було дуже цікаво. І також від Червоного Хреста ще було навчання по роботі з військовослужбовцями та їхніми сім'ями. Сертифікатів нам не давали, але там було дуже багато по факту, що можна говорити, які слова можна вживати, які не можна вживати, як почути людину, як говорити з друзинами, з дітьми, як пояснювати, що там також було дуже цікаво».*

Інна, спеціаліст служби у справах дітей: *«За останній час ми проходили тренінги щодо жорстокого поводження з дітьми, сексуального насильства, торгівлі людьми, допомоги дітям родин загиблих... У нас був тренінг, як надати першу психологічну допомогу дітям у кризових ситуаціях. Навіть якщо ти не маєш освіти психологічної, але ти можеш надати хоча б першу, необхідну для дитини допомогу».*

Вікторія, спеціаліст служби у справах дітей: *«Так, у нас були тренінги по роботі з прийомними сім'ями, ДБСТ, опіка, патронатні родини, альтернативні підходи до сімейних форм виховання, було емоційне вигорання».*

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, можемо констатувати, що в умовах масового поширення психологічних травм, особливо серед дітей, фахівці із соціальної роботи мають опанувати нові підходи в роботі зі своїми клієнтами. Одним з найбільш перспективних нам видається саме травмоінформований підхід. Фахівці із соціальної роботи, психологи Центрів соціальних служб, спеціалісти служб у справах дітей, щоби успішно надавати допомогу дітям, мають бути обізнані щодо того, як травма може вплинути на стан їхнього фізичного, психічного здоров'я, на поведінку й стосунки з найближчим соціальним оточенням. Фахівці, які працюють із дітьми, мають набути компетентностей, необхідних для використання травмоінформованого підходу, зокрема, розпізнавати ознаки травми, застосовувати відповідні техніки й прийоми втручання. Із цією метою їм можна запропонувати пройти відповідні теоретичні курси, зокрема дистанційні, семінари, тренінги, курси підвищення кваліфікації.

Список літератури:

1. Суспільство, трансформоване війною : аналітична доповідь / В.Потапенко та ін. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2025. 79 с.
2. Бойко С. Щодо поліпшення психологічного стану населення в умовах довготривалої війни. *Національний інститут стратегічних досліджень* : вебсайт. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/polipshennya-psykholohichnoho-stanu-naselennya-v-umovakh> (дата звернення 30.03.2025).
3. Що треба знати про посттравматичний стресовий розлад. *Міністерство охорони здоров'я України* : вебсайт. URL: <https://moz.gov.ua/uk/scho-treba-znati-pro-posttravmatichnij-stresovij-rozlad> (дата звернення 30.03.2025).

4. Методичні рекомендації щодо надання соціальних послуг дітям, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. *Національна соціальна сервісна служба України* : вебсайт. URL: <https://nssu.gov.ua/dotrymannia-prav-ditei/metodychni-materialy> (дата звернення 30.03.2025).
5. Паливода Л. І. Проблема визначення понять «психічна травма», «психологічна травма» і «травма втрати» в психологічних проєкціях. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія Психологія*. 2021. № 6. Т. 32(71). С. 68–72. DOI: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.6/11>
6. Царенко Л. Г. Особливості переживання психотравми під час воєнного конфлікту. *Психологія: теорія і практика*. 2019. № 1(3). С. 158–170. DOI: [10.31339/2617-9598-2019-1\(3\)-158-170](https://doi.org/10.31339/2617-9598-2019-1(3)-158-170)
7. Гірченко О. Попередження психотравм при різних реакціях на вплив психогенних чинників. *Науковий журнал «Психологічні тревелогі»*. 2023. № 1. С. 64–76. DOI: <https://doi.org/10.31891/PT-2023-1-7>
8. Пилипенко Н. М. Психологічна допомога та підтримка постраждалим внаслідок війни в Україні. *Вісник національного університету оборони України*. 2022. № 6(70). С. 142–148. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-70-6-142-148>
9. Заболотна Н. М., Ісаєвич С. І., Омелянська В. І. Трансформації прихильності під впливом психотравми. *Габітус : науковий журнал з соціології та психології*. 2023. Вип. 52. С. 71–75. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.52.12>
10. Оксютрович М. О., Сабадуха В. О. Психотравмуючий досвід дитини та особливості соціалізації при цьому. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія Психологія*. 2023. № 5. Т. 34(78). С. 58–65. DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.5/11>
11. Краснокутський М. І., Овсяннікова Я. О. Психотравмуючий досвід дітей: основні етапи надання психологічної допомоги. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки*. 2018. Вип. 1. Т. 2. С. 56–61.
12. Яцина О. Ф. Вплив війни на психічне здоров'я: ознаки травматизації психіки дітей та підлітків. *Наукові перспективи*. 2022. № 7(25). DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-7\(25\)-554-567](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-7(25)-554-567)
13. Гопкало Ю. Узагальнення групових форм роботи з психотравмою в осіб, які постраждали внаслідок бойових дій. *Наука і освіта*. 2020. № 3. 73–78. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2020-3-10>
14. Діти і війна : монографія / В. Злишков та ін. Київ – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2023. 221 с.
15. Семигіна Т., Столярчук О. Соціальна робота в умовах травматизації населення внаслідок війни: практика та освіта. *Проблеми та перспективи економіки та менеджменту* : матеріали Міжнар. наук.-практ. Конференції, м. Черкаси, 15 серпня 2024 р. Черкаси, 2024. С. 59–63.

References:

1. Potapenko, V., Pavlenko I., Tyshchenko Yu., Yizhak O., Kaplan Yu., Valiushko I. et al. (2025) *Suspilstvo, transformovane viinoiu [Society transformed by war]*. Kyiv : Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen [in Ukrainian].
2. Boiko, S. Shchodo polipshennia psykholohichnoho stanu naseleння v umovakh dovhotryvaloi viiny [Regarding the improvement of the psychological state of the population in conditions of a long-term war]. Sait Natsionalnoho instytutu stratehichnykh doslidzhen [Site of the National institute for strategic studies]. <https://niss.gov.ua>. Retrieved from <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/polipshennya-psykholohichnoho-stanu-naseleння-v-umovakh> [in Ukrainian].
3. Shcho treba znaty pro posttravmatychni stresovyi rozlad [What you need to know about post-traumatic stress disorder]. Sait Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy [Site of the Ministry of Health of Ukraine]. <https://moz.gov.ua>. Retrieved from <https://moz.gov.ua/uk/scho-treba-znati-pro-posttravmatychnij-stresovij-rozlad> [in Ukrainian].
4. Metodichni rekomendatsii shchodo nadannia sotsialnykh posluh ditiam, yaki postrazhdaly vnaslidok voiennykh dii ta zbroinykh konfliktiv [Methodological recommendations for the provision of social services to children affected by hostilities and armed conflicts]. Sait Natsionalnoi sotsialnoi sluzhby Ukrainy [Site of the National Social Service of Ukraine]. <https://nssu.gov.ua>. Retrieved from <https://nssu.gov.ua/dotrymannia-prav-ditei/metodychni-materialy> [in Ukrainian].
5. Palyvoda, L. I. (2021). Problema vyznachennia poniat “psykhichna travma”, “psykholohichna travma” i “travma vtraty” v psykholohichnykh proektsiiah [The problem of defining mental trauma, psychological trauma and loss trauma in psychological protections]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Seriya Psykholohiia – Scientific notes of the V.I. Vernadsky Tavrida national university. Psychology series*, 6(32), 68–72. <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.6/11> [in Ukrainian].
6. Tsarenko, L. G. (2019). Osoblyvosti perezhivannia psykhotravmy pid chas voiennoho konfliktu [Peculiarities of the experience of psychotrauma in a military conflict]. *Psykhohiia: teoriia i praktyka – Psychology: theory and practice*, 1(3), 158–170. [10.31339/2617-9598-2019-1\(3\)-158-170](https://doi.org/10.31339/2617-9598-2019-1(3)-158-170) [in Ukrainian].
7. Girchenko, O. (2023). Poperedzhennia psykhotravm pry riznykh reaktsiiah na vplyv psykhoennykh chynnykyv [Prevention of psychotrauma in different reactions to the influence of psychogenic factors]. *Naukovyi zhurnal “Psykhohichni travelohy” – Scientific Journal “Psychology Travelogs”*, 1, 64–76. <https://doi.org/10.31891/PT-2023-1-7> [in Ukrainian].
8. Pylypenko, N. (2022). Psykholohichna dopomoha ta pidtrymka postrazhdalym vnaslidok viiny v Ukraini [Psychological assistance and support to victims as a result of the war in Ukraine]. *Visnyk natsionalnoho universytetu obrony Ukrainy – Bulletin of National Defense University of Ukraine*, 6(70), 142–148. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-70-6-142-148> [in Ukrainian].
9. Zabolotna, N. M., Isaievych, S. I., & Omelianska, V. I. (2023). Transformatsii prykhylnosti pid vplyvom psykhotravmy [Attachment transformations under the psychotrauma influence]. *Habitus: naukovyi zhurnal z sotsiologii ta psykholohii – Habitus: scientific journal of sociology and psychology*, 52, 71–75. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.52.12> [in Ukrainian].

10. Oksiutovych, M. O., & Sabadukha, V. O. (2023). Psyhotravmuiuchy dosvid dytyny ta osoblyvosti sotsializatsii pry tsomu [Psycho-traumatic experience of the child and the peculiarities of socialization]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Seriiia Psykholohiia – Scientific notes of the V.I. Vernadsky Tavrida national university. Psychology series*, 5(34), 58–65. <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.5/11> [in Ukrainian].
11. Krasnokutskyyi, M. I., & Ovsianikova, Ya. O. (2018). Psyhotravmuiuchy dosvid ditei: osnovni etapy nadannia psykholohichnoi dopomohy [Traumatic experiences of children: the main stages of providing psychological assistance]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia Psykholohichni nauky – Scientific Bulletin of Kherson State University. Psychological Sciences Series*, 1(2), 56–61 [in Ukrainian].
12. Yatsyna, O. F. (2022). Vplyv viiny na psykhične zdorovia: oznaky travmatyzatsii psykhiky ditei ta pidlitkiv [Impact of war on mental health: signs of psychological trauma of children and adolescents]. *Naukovi perspektyvy – Scientific perspectives*, 7(25). [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-7\(25\)-554-567](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-7(25)-554-567) [in Ukrainian].
13. Hopkalo, Yu. (2020). Uzahalnennia hrupovykh formy roboty z psyhotravmoiu v osib, yaki postrazhdaly vnaslidok boiovykh dii [Group work activities with traumatized people who were affected by military actions]. *Nauka i osvita – Science and Education*, 3, <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2020-3-10.73-78> [in Ukrainian].
14. Zlyvkov, V., Lukomska, S., Yevdokymova, N., & Lipinska, S. (2023). *Dity i viina [Children and War]*. Kyiv-Nizhyn : Vydavets PP Lysenko M. M. [in Ukrainian].
15. Semigina, T., & Stoliaryk, O. (2024). Sotsialna robota v umovakh travmatyzatsii naseleння vnaslidok viiny: praktyka ta osvita [Social work in conditions of traumatized populations as a result of war: practice and education]. Proceedings of the *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia “Problemy ta perspektyvy ekonomiky ta menezhmentu” – International scientific and practical conference “Problems and prospects of economics and management”* (pp. 59–63). Cherkasy. [in Ukrainian].